

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ-СУЛТАН» ҰЛГЫ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ ЖӘНЕ ЙАСАУИЙАНЫҢ МӘДЕНИ ТАРИХЫ

Девин ДиУис

«Орталық Азиядағы исламдану мен киелі шежірелер» кітабының
екінші томына алғы сөз

*Foreword to Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of
Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions, Vol. 2: Genealogical
Charters and Sacred Families: Nasab-namas and Khoja Groups linked to the
Ishaq Bab Narrative, 19th–21st Centuries**

Бұл том Исхақ Ходжаның XIV ғасырда жазылған еңбегінде алғаш рет хатқа түскен хикая/нарратив пен шежірелік құрылымнан бастап XIX-XX ғасырларға дейін жасалынған деректерді қамтиды. Олардың ішінде мұрагерлік әулиеліктің, сонымен қатар, елеулі әлеуметтік және саяси беделдің иегерлері деп саналатын туыстық топтардың арасында таралған генеалогиялық мәтіндер (*насаб-намалар*) ұсынылған. Бірінші томда қарастырылған нарратив нұсқалары/версиялары (төменде екі томдық кітаптың толық мазмұны туралы ақпарат берілген) және оның XVII-XX ғасырлардағы жазып алынған нұсқалары бұл нарративтың Орталық Азиядағы мұрагерлік сопылық қауымдастықтарының дәстүрінде қалыптасқанын көрсетсе, ал бұл екінші томдағы нарратив нұсқалары мен бейімделулері/редакциялары оның заманауи рухани және әлеуметтік мәнін растауда – тіпті, кеңестік атеистік саясаттан кейінгі діндік еркіндіктің жаңа мүмкіндіктерімен қатар, бүгінгі күнге дейін жеткен.

Мұнда ұсынылған *насаб-нама* мәтіндері сөзсіз бірнеше дереккөздер негізінде қалыптастырылды, олардың ішінде Исхақ Ходжа еңбегінде алғаш рет жазылған жазба материалдарының нұсқалары, сонымен қатар, кейінгі шежірелік аңыздар мен әңгімелеу дәстүрлері де бар. Олар XIX және ерте XX ғасырлардағы саяси, әлеуметтік және діни ортаны көрсетеді. Барлық ұсынылған мәтіндерде исламдану туралы хикаялардың сипаттамалары бар, олар алғаш рет Исхақ Ходжа еңбегінде пайда болады. Сондай-ақ, шежіре құрылымы да бар; мұнда ұсынылған мәтіндер кеш келіп жазуға түскен болса да, шежірелік кеңейтулерді қамтиды және әдетте белгілі бір тұқымды атап көрсетеді. Олар Исхақ Ходжа еңбегіндегі салыстырмалы қысқа нұсқада дәл солай ерекше айтылмауы мүмкін. Осылайша олар бірінші томда зерттелген оқиғаның жалғасқан сипаттамалары мен бейімделулерінің бұл әңгіме XIV ғасырдан XX ғасырға дейін қалай заманға сай өзгенгенін және бастауыш оқиғаның таңғажайып динамикасын, өміршеңдігін және бейімделгіштігін растайды.

Бұл мәтіндердің кейбірі бұрын жарияланған (төменде қар.) және бұл мәтіндік отбасыларды және мәтіндердің қосымша нұсқаларын ашу жалғаса беретін

---

* Алғашқы жарияланған жері: DeWeese, Devin. Foreword to *Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхака Баба в нарративной и генеалогической традициях, Том 2: Генеалогические грамоты и сакральные семейства XIX–XXI веков: насаб-нама и группы ходжей, связанных с сакральным сказанием об Исхаке Бабе/Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions, Vol. 2: Genealogical Charters and Sacred Families: Nasab-namas and Khoja Groups linked to the Ishaq Bab Narrative, 19th–21st Centuries*, ed. Ashirbek Muminov, Anke von Kügelgen, Devin DeWeese, Michael Kemper (Almaty: Daik-Press, 2008), бб. 6–33.

үміттенеміз, бұл том толықталуы мүмкін. Дегенмен, бұл том осы шежірелік мәтіндердің үлкен санының бірінші маңызды жариялануымен белгілейді, оларды бірге және жіктелген құрылымда, олардың мазмұны мен риторикалық траекторияларын жақын салыстыруға мүмкіндік береді. Кіріспе мен алғысөзде осы томның негізін қалағандар және оны аяқтаған үшін үлкен мадаққа лайық болғандар – мәтіндерді ашу, анықтау және жинау үшін «қазу» жұмысынан бастап, оларды салыстыру, жіктеу және өңдеу бойынша күрделі жұмыспен айналысып, оларды жариялау үшін дайындықпен айналысқан адамдар маған осы томға алғысөз жазуды ұсынды. Осыған орай, менің осы жұмыс үшін бөлек үлесім өте аз болғандықтан, бұл екі томды шығару үшін қалай бірге жұмыс жасағанымызды және бұл алуан материалдарды зерттеу қай жағдайда және қалай жақсырақ дамуы мүмкін екенін өз көзқарасымнан айтқым келеді.

***

XVIII және XIX ғасырлардың соңында Орталық Азиядағы әртүрлі ходжа топтарына тиесілі генеалогиялық мәтіндер немесе «құжаттар» туралы анда-санда айтылғанымен, бұл мәтіндердің мазмұны туралы егжей-тегжейлі талқылаулар мен олардың алғашқы жарияланымдары тек XIX ғасырдың соңында пайда болды. Олар Ташкентте жарияланған «Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии» (ПТКЛА) журналының бірнеше баяндамаларында және қысқаша хабарламаларында ұсынылған. Бұл жарияланымдардың Орталық Азияның археологиялық және архитектуралық көне мұраларын зерттеуге арналған басылымда пайда болғаны мәтіндердегі нарративтік және генеалогиялық дәстүрлер, оларды сақтаған отбасылар және генеалогияларда аталған әулиелердің жергілікті кесенелері арасындағы байланысты көрсетеді. Атап айтқанда, бұл мәтіндер мен сипаттамалар сол кездегі Аулиеата/Аулия-Ата (қазіргі Тараз) деп аталатын қаламен байланысты екі кесене туралы алғашқы сипаттамалармен бірге жарияланды. Олар қаланың атын берген «Қарахан» кесенесі және қаланың батысында орналасқан «Айша-биби» кесенесі болды.

Бұл нарративтік және генеалогиялық материалды жариялау бойынша негізгі еңбекті В.А. Каллаур атқарған. Ол 1897 жылы ТКЛА қоғамына жазған хаттарында және 1898¹ жылы жарияланған мақаласында Қарахан кесенесі және оның туралы аңызды талқылаған. Бұл мақала екі кесенені де қамтып, полковник В.В. Панков ұсынған ауызша дәстүрлер негізіндегі материалдарды және қаланың қазысы Мулла 'Абдуллах Юнусов ұсынған түсініктемелер мен сәйкестендірулерді (оның ішінде

1 В. А. Каллаур, "Древняя местность Аулиятинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в Восточный Туркестан" // ПТКЛА, 2 (1898) журналына жариялау үшін дайындалған, Приложения к протоколу от 5 мая 1897 г., бб. 1-9 [б. 3]; жиналыс барысында Каллаурдың хаты оқып берілді және бұл жерде оның Қарахан кесенесі туралы талқылауы қайталанды (онда «Айша-Биби» кесенесі туралы танымал дәстүрлердің шолуы қосылған, оны полковник В. В. Панков қамтамасыз еткен, ол да Қарахан туралы ескертулерді қосқан; екеуі де 1897 жылғы 5 мамырдағы «Протоколы» беттерінде жарияланған [бб. 5-9, 6-бөлім]). Бұл хикаяларды А. А. Диваев өзінің мақаласында қысқаша баяндаған: «Из области киргизских верований: баксы, как лекарь и колдун (Этнографический очерк)» (Ташкент, 1899; жеке жарияланған // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете, 15 [1899]), б. 7, ескертулер 1, 2; қар. бб. 26-27. Бұл ғылыми хабарда айтылуынша, қазақ бақсысы шақырған қорғаушы рухтар қатарында Аулия Ата мен Айша Биби екеуін еске салуымен шақырылған.

генеалогиялық деректерді) қамтыды. Сол жылы Каллаур «Имам-джан» деген біреудің жазған генеалогиялық хикаясын мәтіні мен орысша аудармасымен бірге жариялады. Ол Шымкентке (қазіргі Шымкент) жақын орналасқан бұрынғы белгілі «Сарйам» (қазіргі Сайрам) ауылынан, қазы ретінде мәлім. Сонымен бірге, сол қазы, Мулла ‘Абдуллаһ Юнусовтың тарихи кітаптарға негізделген «Қараханның» тәуелсіз «генеалогиясы» да (бірақ аудармасыз) жарияланды.² Ақырында, екі жылдан кейін, ПТКЛА-да³ сол мәтіннің толық нұсқасы жарияланды, бірақ мәтіннің шығу тегі туралы ақпарат өте аз болды. Бұл мәтін де қаламен және Аулиеата кесенесімен байланысты болғандықтан оны Каллаур шығарғаны белгілі.

Бұл жарияланымдардан кейін, мұндай генеалогиялық мәтіндерге назар азайып, бүкіл кеңес дәуірінде қосымша нұсқалар жарияланбады немесе анықталмады. Жалпы алғанда, кеңес академиялық мекемелерінде діни өмірді ғылыми зерттеуге қатаң шектеу қойылды, әсіресе, діни өмірдің ағымдағы мәселелеріне және тарихи мәселелерге де қатысты шектеулер болды. Мұндай мәтіндер, сондай-ақ, ұқсас дәстүрлерді сақтап қалған ауызша әңгімелер де еленбеді, өйткені олар негізінен діни көзқарастарға және тарихты «құруға» негізделген ғана емес, сонымен қатар, позитивтік тарихшылар оларды ұсынған тарихтың «дереккөздері» ретінде аз бағалады. Сонымен қатар, олардың зерттеу үшін «шикізаты» мәтіндер сақталған қолжазбалар кеңестік қоғамда діни және әлеуметтік артықшылықтар мәселелерін түсінген отбасылардың арасында сақталды.

Менің осы мәтіндерге деген қызығушылығым Орталық Азиядағы сопылық қауымдастықтарының тарихы бойынша зерттеуіммен байланысты туындады. 1984 жылы – сол кезде кеңес ғылымында суфийлік материалдар да көп жағдайда елеусіз қалды – Ташкенттегі бұрынғы Қолжазбалар институтында жұмыс істеп жүргенде, мен Исхақ Ходжа шығармасының нарратив және генеалогиялар қамтылған екі данасын кездестірдім. Екі қолжазба нұсқасына негізделген нарративды қысқаша зерттеуім 1987 жылы конференцияда ұсынылды және 1990 жылы жарияланды.⁴ Мен 1991 жылы Ташкентке шеккен басқа зерттеу сапарымда мақаланың көшірмелерін әріптестеріме әкеліп көрсетіп, осы жұмыстың қосымша қолжазба нұсқаларын жинауға мүмкіндік алдым. Осы сапар кезінде бағым жанып, проф. Әшірбек Муминовпен кездесудің реті келді және қазіргі бірлескен жұмысымыз осыдан 16 жыл бұрынғы болып өткен кездесудің нәтижесі болып табылады.

1992 жылы исламның Ішкі Азиядағы дінге өту әңгімелеріне арналған «Ұлттық гуманитарлық ғылымдар қоры» (National Endowment for the Humanities, NEH) стипендиялық жобасы аясында мәтінге қайта оралдым. Исхақ Ходжаның шығармасының әртүрлі қолжазбаларынан мәтінді өңдеу және аудару жұмысын жасадым және тапқан әңгіме нұсқалары немесе олардың жаңғырығы негізінде оларды әрі қарай аннотациялауға кірістім. Бұның ішіне мен бұрын қол жеткізе

2 ПТКЛА, 2 (1898), Приложения к протоколу от 29 августа 1897 г., бб. 13–16 (екі тақырыппен: «К родословной Аулиятинского святого Карахана» [бб. 13-15] және «Родословная Карахана, составленная Казием Муллою-Абдуллою Юнусовым на основании исторических книг» [б. 16]).

3 «Родословная Карахана, патрона гор. Аулията» // ПТКЛА, 4. Осы нұсқаны одан әрі талқылауды, осы жарияланып жатқан кітаптың Әшірбек Муминов және Зікірия Жандарбек авторлығымен жазылған «Кіріспе» бөлімін қар.

4 Devin DeWeese, “Yasavian Legends on the Islamization of Turkistan”, *Studies in Altaic Civilization III* (= Proceedings of the 30th Meeting of the Permanent International Altaistics Conference (PIAC), Bloomington, 1987), ред. Denis Sinor (Блумингтон: Research Institute for Inner Asian Studies, 1990; Indiana University Uralic and Altaic Series, т. 145), бб. 1–19.

алмаған ПТКЛА-да жарияланған нұсқалар, сондай-ақ, XVII-XX ғасырлардағы қолжазба нұсқалары және бірінші томдағы қосымша мәтіндер кірді. 1993 жылы проф. Муминов маған жақында өзі және Зікірия Жандарбек жариялаған «насаб-нама» мәтінінің бір басылымын жіберді.⁵ Олардың кіріспесінен мен ғылым докторы Жандарбек 1980-ші жылдардың соңынан бастап мұндай генеалогиялық мәтіндерге қызыққанын және проф. Муминовпен екеуі көптеген қосымша нұсқаларды жинағанын білдім. Бұл мәтіндер маған Исхақ Ходжаның XIV ғасырдағы шығармасы арқылы белгілі болған әңгімеге жаңа маңызды өлшем қосқанын және қосымша нұсқаларды сол ертеректегі нұсқамен және басқа нұсқалармен салыстыру пайдалы болатынын түсіндім. 1995 жылы зерттеу сапары барысында мен д-р Жандарбекпен кездестім және проф. Муминов маған көптеген «насаб-нама» көшірмелерді бөлісті. Осы ғалымдармен одан әрі хат алмасу және қосымша басылымдар арқылы мен «насаб-нама» жинағы мен талдауының жалғасып жатқанын байқадым. Сонымен қатар, 1999 жылы мен осы мәтіндерді түсіндіру бойынша бірнеше мәселелерді зерттейтін мақала жарияладым, бұл менің Йасауийа сопылық дәстүрінің тарихы бойынша жалғасып жатқан жұмысыммен байланысты болды.⁶ Алайда, басқа жобалар мені осы мәтіндер мен олардың ұсынған мәселелеріне қайта оралуға кедергі келтірді.

2001 жылы мен неміс әріптестерім Анке фон Кюгельген және Майкл/Михаэл Кемпердің бір жобаға қаржыландыру алғанын білдім. Бұл жоба бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік берді, оған проф. Муминов, д-р Жандарбек және Өзбекстан мен Қазақстандағы басқа мамандар қатысты және осы уақытқа дейін жиналған «насаб-нама» мәтіндерінің басылымын дайындауға бағытталды. Ол кезде жоба іске асырылу кезеңінде еді және қатысушылар менің осы томға пікірлерімді сұрап, кіріспе жазып беруді өтінді. Мен бұған келістім және 2003 жылдың күзінде Ташкентте проф. фон Кюгельген және проф. Муминовпен жобаны әрі қарай талқыладым. 2004 жылы проект жобасын алдым және 2005 жылдың соңғы қысында проф. фон Кюгельген және проф. Муминовпен бірнеше хат алмасу арқылы мен осы керемет жұмысқа кейбір ұсыныстар бердім. Сондай-ақ, мен жобаның бастапқы қатысушыларына белгісіз немесе қол жетімсіз болған қосымша материалдарды (оның ішінде Исхақ Ходжаның Кабул қолжазбасын) атап өттім. Осы тәжірибе алмасу нәтижесінде, жұмыстың қазіргі форматы белгіленді. Біз жұмысты шамамен хронологиялық негізде екі томға бөлуге келістік. Бірінші томда Исхақ Ходжаның шығармасынан алынған нарратив/әңгіме мен XVII-XX ғасырлардағы суфи трактаттар ұсынылады. Екінші томда XIX-XX ғасырлардағы отбасылық «насаб-намалар» қамтылады. Бұл хронологиялық бөлу XIV ғасырдағы мәтінді соңғы «насаб-намаларға» арналған қарапайым кіріспе ретінде емес, маңызды мұраға ие тарихи негізделген нарратив ретінде көрсетуге қызмет етті. Сондай-ақ, ол ертеректегі тарихи мәтіннің жай ғана қосымшалары немесе «бұзылған нұсқалары» ретінде жасалмайды. Керісінше, генеалогиялық мәтіндердің XIX және ерте XX ғасырлардағы жасап жатқан көріністер ретінде айтарлықтай құндылығын атап көрсетті.

5 Сафи ад-дин Орын Қойлақи, Насаб-нама, ред. Әшірбек Құрбанұлы Муминов және Зікірия Заманханұлы Жандарбеков (Түркістан: «Мұра», 1992).

6 Devin DeWeese, "The Politics of Sacred Lineages in 19th-Century Central Asia: Descent Groups Linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters", *International Journal of Middle East Studies*, 31/4 (1999), бб. 507–530.

2005 жылдың наурызында Сиэтл қаласында Вашингтон университетінде проф. Муминоспен кездестім және біз Исхақ Ходжаның шығармасына арналған бірінші томды аяқтау үшін бірлескен жобаға қаржыландыру іздеуге келістік. Кездесуімізден көп ұзамай Индиана университетіндегі жаңа грант бағдарламасының мерзімі аяқталып жатқандықтан, мен ұсыныс дайындадым және ол проект қаржыландыруды жеңіп алды. Грант арқылы проф. Муминов 2006 жылдың жазында Блумингтонда шамамен екі айдай болды. Бұл біздің алдыңғы тәуелсіз жұмысымызбен бірге, бірінші томды аяқтауға жақындатты. Қазіргі, екінші том бастапқы әріптестердің күш-жігері арқылы қайта құрылды және оның басылымы қазір Индиана университетінің гранты арқылы ішінара қолдау тапты.

Томдар ретсіз шығарылады: алдымен екінші том, содан кейін бірінші том шығады.

***

Бұл томның негізгі тақырыбы – XIX және XX ғасырлардағы генеалогиялық мәтіндер. Олар XIV ғасырдағы Исхақ Ходжаның еңбегінде алғаш жазылған әңгіме мен генеалогиялық құрылымға негізделген. Бұл мәтіндер исламның таралуы және оны насихаттаған жауынгер-әулиелер туралы әңгіме мен олардың әлеуметтік және діни маңыздылығын көрсетеді. Олар, сондай-ақ, «ходжа/қожа» деп аталатын қасиетті отбасылар немесе қасиетті ұрпақ топтары феноменімен байланысты. Бұл топтар ерекше әлеуметтік және діни мәртебеге ие болды. Ол Орталық Азиядағы патшалық дәуірінде ғалымдар тарапынан дұрыс қабылданбаған және XX ғасырдың көп бөлігінде кеңестік атеистік саясат нәтижесінде еленбеген немесе басылған. Енді, бірнеше жылдық елеусіздіктен кейін бұл ерекше мәртебені қайтадан зерттеп, тануға мүмкіндік бар. Бұл ходжа қауымдастықтары туралы ақпарат пен зерттеу екі негізгі топ үшін маңызды болуы мүмкін: біріншісі, Орталық Азияның өткендегі және қазіргі діни тарихы мен қазіргісіндегі олардың әлеуметтік және діни рөлдерін түсінгісі келетін ғалымдар. Ал екіншісі, ходжа қауымдастықтарының өздері.

Бұл екі топтың ходжа қауымдастықтары мен ғалымдардың мақсаттары мен мүдделері ішінара сәйкес келуі мүмкін, бірақ олар ешқашан толық сәйкес келмейді және бұл табиғи заңдылық болып табылады. Ходжа қауымдастықтары өздерін тек туыстық байланыстармен ғана емес, сонымен қатар, олар өмір сүретін кеңірек қоғамның қасиетті бастауларымен тамырлас қасиетті туыстықпен байланысты биологиялық туыс қауымдастықтар ретінде түсінеді. Ал ғалымдар ходжа қауымдастықтарын барлық әлеуметтік топтар сияқты, яғни мәдени және идеологиялық факторлармен (олардың бірі туыстық байланыстар болуы мүмкін) біріктірілген әлеуметтік құрылымдар ретінде түсінуі керек. Мысалы, «насаб-намаар» (генеалогиялық мәтіндер) ходжа қауымдастықтары үшін олардың мұрасы, шығу тегі мен тарихының қасиетті жазбасы ретінде қарастырылады. Ал ғалымдар үшін бұл мәтіндер көптеген ғасырлар бойы жасалған. Әрқашан жаңа жағдайларға бейімделуге ашық топтық сәйкестілік құжаттарын білдіреді. Олар тарихи тексеруге жатпайды және кейбіреулер оларды, тіпті, ойдан шығарылған деп санайды. Алайда, олардың «мифтік» сипатын діни зерттеулерде түсінгендей тану, ғалымдар мен ходжа қауымдастықтарының көзқарастарын жақындатуға көмектеседі, дегенмен бұл тану алдымен ғылыми жағына негізделеді.

Осы жағдайды ескере отырып бұл екі топтың мүдделерінің ішінара сәйкес келуімен қатар, көзқарастары мен тәсілдерінің айтарлықтай айырмашылықтары болуы мүмкін екенін ескере отырып және менің пікірлерім тек диалогтың ғылыми жағын ғана дұрыс көрсете алатынын толық түсіндіреді. Бұл мәтіндерді және

олардың көрсететін әлеуметтік құбылыстарын одан әрі зерттеу үшін маңызды болуы керек деп санайтын кейбір мәселелерді қарастыру пайдалы болуы мүмкін.

(I) Біріншіден, «насаб-намалардың» мәтіндік тарихына қатысты Орталық Азиядағы қазіргі отбасылардың Мухаммад б. ал-Ханафийадан тарағанын дәлелдейтін жақында жазылған немесе анықталған «насаб-намалардың» барлығы дерлік Исхақ Ходжа еңбегінде алғаш жазылған дәстүрлермен айқын байланысты генеалогиялық және әңгімелік материалдар аясында жасалғаны сөзсіз маңызды. Яғни, XIX және XX ғасырлардағы «насаб-намалардың» генеалогиялық мәліметтері немесе фокусы Исхақ Ходжаның нұсқасындағы мәліметтер мен фокустардан айтарлықтай өзгеше болғанымен, олар әлі де көптеген элементтерді қамтиды және оларды сол ертеректегі нұсқамен байланыстырады. Бұл олардың барлығы бір негізгі дәстүрдің нұсқалары және бейімделулері деп қарастыруға болатынын көрсетеді.

Бұл байланыстардың XIV ғасырдан бастап және XX ғасырға дейін жазбаша немесе ауызша дереккөз материалын тәуелсіз қолдануын көрсететіндігі мүмкін. Бұл материал әр түрлі мақсаттарға бейімделген. XIX және XX ғасырлардағы кейінгі «насаб-намалар» айтарлықтай қосымша материалдарды кейбіреулері генеалогиялық, кейбіреулері нарративтік – әр түрлі дереккөздерден, соның ішінде ауызша дәстүрден, Исхақ Ходжаның еңбегінен белгілі «негізгі» құрылымнан тыс қосқанын айқын көрсетеді. Алайда, осы негізгі құрылымға қатысты, біз XIV пен XIX ғасырлар аралығында Исхақ Ходжаның еңбегінің көшірмелерінен және бірінші томда талқыланған әңгіме, пікірлерден басқа осындай материалдардың ешқандай ізін таппағанымызды мойындауымыз керек. Сондықтан, кейінгі генеалогиялар тек қана ауызша дәстүрді көрсетеді деген мүмкіндік жоқ емес, бірақ мәтіндік нұсқалардың (және кейбір ауызша нұсқалардың) Исхақ Ходжаның еңбегіндегі барлық мәтінмен ұқсастығы болмаса да көптеген нұсқалардың Исхақ Ходжаның еңбегінен белгілі мәтіндегі нарратив және генеалогиялық құрылымның негізінде тікелей немесе жанама түрде жасалғанын көрсетеді. Қысқасы, Исхақ Ходжаның еңбегі немесе оның ішіндегі нарратив мен генеалогиялық материал кейінгі уақытта жазылған көптеген бейімделулер үшін, әр түрлі мәтіндік «отбасылар» «насаб-намаларында», тікелей немесе жанама дереккөзі болғаны ықтимал.

Бұл қорытынды XIX және XX ғасырлардағы «насаб-намаларда» «бастапқы» мәтіндердің жазылған күндері ретінде берілген күндер (XIX-XX ғасырлардағы қолжазбалармен үзілмейтін тізбекте байланыстырылған деп болжанатын) олар көрсететін генеалогиялық немесе әңгімелік дәстүрлердің ең ерте «жазбаша бекітілуінің» шынайы көрсеткіштері ретінде қабылдана алмайтынын білдіреді. Бұл, сондай-ақ, «насаб-намалардан» Исхақ Ходжаның еңбегіндегі нарратив нұсқасына айтарлықтай өзгертулер немесе түзетулер іздеу көп жағдайда нәтиже бермейді дегенді білдіреді. Исхақ Ходжа өз нарративін құрастыру үшін бұрыннан айналымда болған жазбаша генеалогиялық және нарративтік материалдарды пайдаланған болуы мүмкін болса да, біз бар «насаб-намалардың» бірін бұрыннан айналымда болған жазбаша материалдардың толық немесе ішінара сенімді жазбасы деп санауға болмайды.

Бұны кеңірек айтқанда, әртүрлі жеке дәстүрлер мен мәтін «отбасыларының» ажыратылу процесін көрсететінін білдіреді. Исхақ Ходжаның еңбегінде басты кейіпкер Исхақ Баб болып табылады (оның тегі ең егжей-тегжейлі сипатталмағанымен, бұл әлі де ерте ажыратылу процесін көрсетеді). Мұнда ұсынылған мәтіндерде басқа тұлғаларды ерекше атап көрсететін нұсқалар бар және кейбір жағдайларда Исхақ Бабты саналы түрде төмендетіп көрсететін сияқты.

Басқа мәтіндерде, үш ислам таратушы қаһарманның бірінен, әсіресе Исхақ Бабтың ағасы 'Абд ар-Рахимнен тараған шежірені ерекше атап көрсетеді. Бұл шежіре Исхақ Ходжаның еңбегіндегі нұсқада Қарахан әулетінің тарихи құрылымымен қиылысып, қабаттасып келетін болып көрінеді және кесенесі Таразда жақсы танымал болған Қарахан және Аулия Ата тұлғасымен байланысты. Бұл шежіренің кейінгі ұрпақтарын көрсететін генеалогиялық материал, ауызша немесе жазбаша дәстүрлер негізінде қосылған. Өкінішке қарай, оларды анық немесе сенімді түрде анықтау мүмкін емес. Бұл бастапқыда Исхақ Ходжаның еңбегінде көрініс тапқан әңгімелік және генеалогиялық материалдың өзегіне қосылған.

Сонымен қатар, көптеген мәтіндерде Ходжа Ахмад Йасауи тұлғасы төңірегіндегі генеалогиялық және нарративтік әңгімелер қамтылған. Ол Исхақ Ходжаның еңбегінде жазылған дәстүрде маңызды рөл атқарады. Бірақ кейінгі «насаб-намаларда» оның өзі мен отбасы туралы қосымша дереккөздер бар. Бұл дереккөздер нарратив пен генеалогиялық өзекке сырттан қосылған деректерді де көрсететін сияқты. Ахмад Йасауи туралы материалдар оның сопылық қызметі туралы әңгімелер немесе үзінділер және оның отбасының әртүрлі мүшелері туралы генеалогиялық деректерді қамтиды (Йасауиге қатысты мол аңыздар «Қара-Асман дәстүрі» ретінде ұсынылған мәтіндерде айқын көрінеді, ал түрлі комбинациялар «Уруң-қуылақ» және «Арқуқ» мәтіндерінде кездеседі). Йасауиге қатысты материалдар өз ішінде XVIII ғасырда алғаш рет жазбаша тіркелген «Тухфат ал-ансаб-и 'алави» шығармасындағы «өзекке» және әр түрлі «насаб-намаларда» (және ауызша дәстүрлердің әртүрлі жазбаларында) өзгеше қосымша деректер мен сәйкестендірулерге бөлінеді. Сонымен қатар, «өзек» және қосымша аңыздардың бөліктері осы жерде ұсынылған мәтіндермен байланысты емес ауызша және жазбаша дәстүрлерде де кездеседі.

«Насаб-намалар» сияқты мәтіндерді ауызша дәстүрден алынған материалдармен салыстыру ерекше қиындықтар тудырады. Ертөректегі ғалымдар немесе шенеуніктер құрастырған жұмыстардағы ақпараттың фрагменттік сипатын мойындау өте маңызды. Бұл адамдар олар алған ақпаратты дұрыс бағаламаған немесе маңызды және кездейсоқ мәліметтерді ажырата алмаған болуы мүмкін. Бұл мәселе, әсіресе, жоғарыда атаған Йасауиге қатысты аңыздарға қатысты, бірақ оны кеңірек қолданылады. Мысалы, жақында жарияланған және осы томға енгізілген Ферғана алқабындағы құжаттық материалда Исхақ Бабпен байланысты генеалогиялық аңыздардың қызықты нұсқалары бар. Бұған оның Мухаммад б. ал-Ханафийадан тараған тегі және Ахмад Йасауи мен оның ағасы Садр Шайхтың ата-бабалары кіреді. Мәтінде, сонымен қатар, Мухаммад б. ал-Ханафийадан тараған Садр Шайхтың ұрпағы ретінде көрсетілген белгілі бір Йумалақ Шайх туралы айтылады.⁷ Сонымен қатар, XIX ғасырдың аяғында Ферғананың шығысындағы Джалалабад маңындағы Аййуб пайғамбардың кесенесіне қатысты дәстүрлерде оның ұрпақтарын және кесенені қолдаған отбасылық вақфты қолдаған «Йумалах-ходжа-шайх» туралы айтылады. Құжаттағы «Йумалақ» атауына ұқсас бұл «Йумала» Аййубтың ұрпағы ретінде қарастырылған. Мухаммад б. ал-Ханафийа

7 Ashirbek Muminov және Maria Szuppe, "Un document genealogique (nasab-nāma) d'une famille de Ḥwāja Yasawī dans le khanat de Kokand (XIXe s.)", *Eurasian Studies* (The Skilliter Centre, Cambridge/Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, Rome), 1/1 (2002), 66. 1–35.

немесе Ахмад Йасауи мен оның ағасы туралы ешқандай ескерту жоқ.⁸ Мәтіндік нұсқа Йумалақ Шайхқа қатысты генеалогиялық аңыздардың әртүрлі нұсқасын немесе дамуының кейінгі кезеңін көрсетеді ме? Немесе патшалық дәуірінің рапорт авторының Аййубты танитығын және Ахмад Йасауи немесе Мухаммад б. ал-Ханафийа туралы білімінің жоқтығын көрсете ме? Екі болжам да мүмкін болып көрінеді. Екі хикая қарама-қайшы болып көрінеді, бірақ іс жүзінде олар бір-біріне қайшы келмеуі мүмкін. Олар әулиелер мен кесенелер туралы генеалогиялық аңыздардың дамуының әртүрлі кезеңдерін, жергілікті генеалогиялық аңыздарды саяси немесе экономикалық мақсатта қайта бейімдеу және сәйкестендірудің әртүрлі фазаларын немесе дәстүрлерді әр уақытта жинап түсіндірген адамдардың әртүрлі білім негіздерін көрсетуі мүмкін. Осы мәтіндерді түсіндіру және оларды ауызша дәстүрде таралған материалдармен салыстыру кезінде осы мүмкіндіктердің барлығы (және басқалары) ескерілуі керек.

(II) Екіншіден, бұл мәтіндермен жұмыс істегенде, Исхақ Ходжаның нұсқасының алғашқы екенін мойындау маңызды. Сонымен қатар, қолжазба дәстүрінің өзгеріп тұратынын да атап өту керек. Бұл қазіргі кездегі мәтіндердің қалыптасуында нарративтік және генеалогиялық таралымның ауызша және жазбаша компоненттерінің ықтимал өзара әрекеттестігін қамтиды. Исхақ Ходжаның нұсқасынан белгілі материалды жаңа деректермен толықтыру және кейде оны алып тастау арқылы оның ағасы немесе інісін және олардың ұрпақтарын басты назарға қоюға тырысу осы өзгерулерді айқын көрсетеді. Бұған қоса, бұл мәтіндер жай ғана «көшірілген» болып саналмады және әрқашан өзгертуге және бейімделуге ұшырағанын есте ұстаған жөн. Жаңа күш-жігер арқылы ұлғаюы мүмкін болған мәтіндер жинағы өткен мәтіндік корпусның үзінді жазбасын ғана білдірмейді. Керісінше, ол әртүрлі мәтіндік дәстүрлердің дамуының, өзгеруінің және реттелуінің әртүрлі кезеңдерінің жазбасын (үзінді болса да) білдіреді.

Бастапқыда, бұл топтар арасында сақталған жазба шежіре саласына арнайы бағытталған ғылыми зерттеулер өте аз болғанымен, қазақтар арасында XVIII ғасырдан бастау алатын қожа/ходжа құбылысына біршама көбірек көңіл бөлінді.⁹

8 Бродовский М. «Две мусульманские легенды (Из записной книги)» // Туркестанский литературный сборник в пользу прокаженных (СПб.: Типография А. Бенке, 1900), бб. 187-190.

9 Қожалар туралы деректер қазақтар арасында алғаш рет П. И. Рычковтың «Топография Оренбургская» (Санкт-Петербург, 1762) және П. С. Палластың «Путешествие по разным провинциям Российской империи», часть 1 (Санкт-Петербург, 1773), б. 579 (онда Паллас оларды «honored persons of ancient lineage» [көне тектілердің құрметті тұғаалары] деп атайды) еңбектерінде кездеседі. Сондай-ақ, сол кезеңдегі И. Г. Георгидің «Описание всех в Российском государстве обитающих народов», часть 2 (СПб., 1776), б. 121 еңбегін және кейінірек жарияланған Baron Georges de Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820, à travers les steppes qui s'étendent à l'est de la Mer d'Aral et au-delà de l'ancien Jaxartes* (Paris: Librairie Orientale de Dondey-Dupré Pére et Fils, 1826), бб. 29-30 талқылауын қар. 1824 жылы Ресей билігі кезінде тізімделген қазақтардың әдет-ғұрып заңына сәйкес қожаны өлтіргені үшін айыпшұл қарапайым жеті адамды өлтіргені үшін айыппұлмен тең болды. Бұл туралы Valentin A. Riasanovsky, *Customary Law of the Nomadic Tribes of Siberia* (Tientsin, 1938; repr. Bloomington: Indiana University Uralic and Altaic Series, vol. 48, 1965), б. 16 еңбегінде жазылған; сондай-ақ, бұл мәлімет Левшиннің «Описание киргиз-казахских», часть III-де де кездеседі. Аталған дерек «Степной закон: Обычное право казахов, киргизов и туркмен» (ред. А. А. Никишенков және Ю. И. Семёнов, Мәскеу: Старый сад, 2000), б. 24 жинағында да келтірілген. 1852 жылғы құжатта қазақ Кіші жүзінің 16 руынан басқа «қожа тайпасынан/руынан (род) бірнеше ондаған мың қазақтар» болғаны, олардың «руханиер

Қожаларды алғашқы төрт халифаның бірі немесе мұсылман әулиелері болған Пайғамбардан тарайтын ерекше элиталық тап ретінде тану XIX ғасырдың екінші жартысында күшейе түсті.¹⁰ Бұл кезеңде мұнда ұсынылған мәтіндерде көрініс тапқан дәстүрлер мен топтарға алғашқы сітемелер де болды.¹¹ Кеңес өкіметі кезінде қазақтар арасындағы қожалар туралы ғылыми зерттеулер оларға ең алдымен тарихи этнография тұрғысынан қарау бір кездері көрнекті болған.¹² Бірақ оларды әлеуметтік топ ретінде белсенді емес қауымдар ретінде қарастырған. Жекелеген қожа қауымдарының дәстүрлеріне іс жүзінде мән берілмеді. Ғалымдар қожа құбылысынан хабардар болғанымен, оны тек түсініксіз түрде сипаттады, ал қазақтар арасындағы қожа топтарының толық ауқымы жеткіліксіз құжатталған. Бұл том авторлары Сырдария алабындағы қожаларды байыпты және мазмұнды зерттеуге алғашқылардың бірі болып кірісті. Бұрынғы деректерде қазақтар арасындағы қожа топтары туралы жазылған деректерді іздестіру және түсіндіру маңызды. Кейбір жағдайларда, бұл ертеректегі хикаялар «насаб-намалардың» өздерін жасаған бір кезеңге басқаша көзқарас береді. Бұған қоса, қожа топтары мен олардың «насаб-намалары» туралы осы томға үлес қосқандардан тыс басқалардың соңғы зерттеулерін де атап өткен жөн.¹³ Бұл зерттеу мұнда ұсынылғандай жүйелі болмауы

тобына» (духовный сан) тиесілі болғандықтан, барлық басқа қазақ руларының/тайпаларының үстінде тұрғаны жазылған. Бұл дерек Жанұзақ Қасымбаевтың еңбегінде айтылған: «Государственные деятели Казахских ханств XVIII – первой половины XIX вв., т. 4: Жангир хан (1801–1845 гг.): Личность во взаимодействии с номадным обществом и сопредельными регионами» (Алматы: Наш Мир, 2001), б. 12.

- 10 Н. И. Гродековтың «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области, т. 1, Юридический быт» (Ташкент, 1889), бб. 5, 7 және Г. А. Арандаренконың «Досуги в Туркестане, 1874–1889» (Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1889), бб. 144–145 қожалар туралы қысқаша мәліметтерді қар. Сондай-ақ, Allen J. Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910* (Leiden: Brill, 2001), бб. 278–281 еңбегіндегі қожалар туралы талқылауды қар.
- 11 А. К. Гейнстың «Дневник 1866 года. Путешествие в Туркестан» атты еңбегі «Собрание литературных трудов Александра Константиновича Гейнса», том 2 (Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1898), бб. 1–429 [бб. 57, 279] жарық көрген; сондай-ақ, Гейнстың «Управление Ташкентом при коканском владычестве» атты еңбегі сол жинақтың 2-томында, бб. 430–536 (б. 494) жарияланған. Онда ол «Мугамет-Ханафие-Аулие» ұрпақтарын «Ханафие-Караганс» немесе «Караган-ходжа-Ханафие» деп атаған, бұл атаулар «Қарахан» есімі мен Мухаммад б. ал-Ханафийадан тараған шығу тегін айқын көрсетеді.
- 12 Қазақтар арасындағы қожалар туралы қысқаша мәліметтерді В. В. Востров және М. С. Муканов «Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.)» (Алма-Ата: Наука, 1968) еңбегінде, ал С. З. Зиманов «Общественный строй казахов первой половины XIX века» (Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958), бб. 221–223 және М. Бижанов «Социальные категории казахского общества XVIII века в трудах русских ученых» // Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории) (Алма-Ата: Наука, 1969), бб. 160–170 еңбектерінде қарастырылған. Сондай-ақ, бұл тақырыпқа қатысты кейбір дінге қарсы еңбектерде де талқылаулар бар: Ш. Б. Амантурлин. «Предрассудки и суеверия, их преодоление (на материалах изучения сельского населения Казахстана)» (Алма-Ата: Казахстан, 1985), б. 120 және К. Шүлембаев. «Образ жизни, религия, атеизм (Общее и особенное в образе жизни и религиозных верованиях казахов и вопросы атеистического воспитания)» (Алма-Ата: Казахстан, 1983), бб. 260–261.
- 13 Мысалы, келесі еңбектерді қар.: Р. М. Мустафина. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в южном Казахстане в конце XIX–XX вв.) (Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992); М. Мирхалдаров, Хұжа Ахмад Яссавий, Шажараи саодат (Шымкент, 1992); сондай-ақ, көптеген түсінбеушіліктермен сипатталған, факсимиледе жарияланған

мүмкін, бірақ оны қарастыру және әртүрлі нәтижелерді біріктіру немесе есепке алу маңызды.

Қожалардың бүкіл Орталық Азияда кездесетінін ерекше атап өткен жөн. Кейбір жағдайларда Сырдария алқабынан белгілі сол топтардың оңтүстікте де тұратыны хабарланады. Бұл топтардың тарихи шығу тегі мен дамуы төңірегіндегі күрделі мәселелерді дұрыс түсіну үшін бізге Орталық Азияның жаңа ұлттық шекарасынан шығып, тарихи тілмен айтқанда кеңестік кезеңде қалыптасқан¹⁴ ұлттық белгілер мен белгілерді шетке ысыратын көзқарас қажет. Түрікмендер арасындағы алты «қасиетті тайпа» (олардың бірі «ходжа» деп аталады) мәселесі ерекше маңызға

шежірелік фрагмент – Мұхамедрахым Жармұхамедұлы, «Насаб-нама»/«Родословная Ходжи Ахмета Ясави» (Алматы: Дәур, 1995). Бұл нұсқа кейінірек қазақ транскрипциясында қайта жарияланған: «Қожа Ахмет Ясауи, Хикмет жинақ» (Алматы: Жалын, 1998), бб. 617–618. Сондай-ақ, ол Кемал Ерасланның *Mevlânâ Safiyyü'd-Dîn, Neseb-nâme Tercümesi* (Стамбул: Yesevî Yaıncılık, 1996) еңбегінде де кездеседі. XIX ғасырдағы қосымша «насаб-намалар» (кейбірі Исхақ Бабпен байланысты) Ташкент пен Оңтүстік Қазақстан өңірлеріндегі зерттеулер негізінде талқыланған: Ali Abbas Çınar, “Orta Asya Türk Kültüründe İshanlık Geleneği,” in: *Bilgi*, 1 (Көктем, 1996), бб. 55–59 (бірақ тақырыпқа байланысты заманауи әдебиеттер ескерілмеген). Соған қарамастан, «Исхақ Баб» жайындағы материалдар С. Құрбанқожаевтың «Қожа Ахмет Ясауи туралы аңыз-әңгілемелер» // Қожа Ахмет Ясауи тағылымы (Түркістан: «Мұра» баспаханасы/Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, 1996), бб. 132–141 еңбегінде кеңінен қамтылған. Сондай-ақ, Зылиха Өмірбекқызы Ибадуллаеваның «Қазақ халқының құрамындағы қожалар (тарихи-этнографиялық зерттеу)» атты тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты (Алматы, 2001) және И. В. Ерофееваның «Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (История, историография, источники)» (Алматы: ТОО «Print-S», 2003) сияқты соңғы зерттеулерді де қар. Қазақтар арасындағы қожаларға қатысты бай мәліметтер Bruce Privratsky-дің «Muslim Turkistan» атты еңбегінде берілген. Сонымен қатар, қар.: Bruce G. Privratsky, “Turkistan Belongs to the Qojas’: Local Knowledge of a Muslim Tradition,” in: *Devout Societies vs. Impious States? Transmitting Islamic Learning in Russia, Central Asia and China, through the Twentieth Century: Proceedings of an International Colloquium held in the Carré des Sciences, French Ministry of Research, Paris, November 12–13, 2001*, ред. Stéphane A. Dudoignon (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2004; *Islamkundliche Untersuchungen, Band 258*), бб. 161–212. Қорасан қожаларының бір «насаб-намасы» ретінде қарастырылатын еңбек: «Қорасан қожаларының шежіресі: Әбді Жәлел Баб ұрпақтарының шежіресі» (Түркістан: Мұра, 1994). Сонымен қатар, қар.: Тынысбек Қоңыратбаев, «Ертедегі ескерткіштер: Сыр бойының ежелгі тарихы мен мәдениеті (Зерттеу)» (Алматы: Өнер, 1996), бб. 115–117. Сунақтарға қатысты, олардың жіктелуі әртүрлі болғандықтан, Қоңыратбаевтың «Ертедегі ескерткіштер», бб. 100–105 және Ж. Е. Ержановтың «Сунақтар және Сунақ қаласы» (Алматы: Ғылым, 1996) атты еңбегін де қар.

- 14 Аталған топтар туралы зерттеулердің көбі шын мәнінде кеңес дәуірінде жасалған. Орталық Азиядағы қожа топтарына арналған этнографиялық шолулар, әсіресе қазақтар, өзбектер, қарақалпақтар, түрікмендер мен тәжіктер арасындағы топтарға ерекше назар аударған. Бұл жөнінде Р. Я. Рассудованың «Термин ходжа в топонимике Средней Азии» // *Ономастика Средней Азии* (Мәскеу: Наука, 1978), бб. 115–128 еңбегін қар.; сондай-ақ, сол автордың «Семейные группы: Одна из форм организации труда в орошаемых районах Средней Азии (XIX – первая половина XX в.)» атты мақаласын да қар. (Страны и народы Востока, 25 [1987], бб. 68–88). Өзбектер мен тәжіктер арасындағы қожа топтары туралы Б. Х. Кармышеваның «Очерки этнографической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (По этнографическим данным)» (Мәскеу: Наука, ГРВА, 1976), бб. 64, 69, 131 және әсіресе бб. 148–153 мақаласында жазылған.

ие.¹⁵ Бұл құбылыс көрнектілігімен де, кеңестік дәуірдегі этнограф ғалымдардың қаншалықты зерттегендігімен де ерекше. Түркімен мысалдары мұндай «қасиетті отбасылардың» шығуына қатысты қызықты мүмкіндіктерді ұсынады. Ал Орталық Азияда кеңірек жайылған қожалар құбылысы осы топтар мен сопылық қауымдардың құрылымдары мен дәстүрлері арасындағы нақты байланыстарды көрсетеді.

Қожа феноменін түсіну үшін пайдалы ұқсастықтар ұсынатын Орталық Азия ғана емес. «Ислам энциклопедиясында» айтылған жағыз «қожалар» болып табылатын Оңтүстік Азиядағы исмаилийлық «қожалардың» шығу тегі, атағы, оның қолданылуы және белгілеген топтары туралы біздің шектеулі білімімізді көрсетеді. Исмаилий қожаларының шығу тегі аз зерттелген және олар Орталық Азиядағы қожа топтары үшін қолданылған дереккөздер мен болжамдарды пайдалана отырып зерттелген. Орта Азиядағы әріптестері сияқты Исмаил Ата'и қожаларының да өздерінің отбасылық шығу тегі туралы ауызша және жазбаша генеалогиялық және аңыздық дәстүрлері бар. Олардың тарихы отаршылық дәуірден бері «бөтен» деген болжамды шығу тегі, ХІХ-ХХ ғасырларда әкімшілік маңызы бар ұғым және олардың исламды қабылдау үдерісімен байланысы тұрғысынан талқыланды.¹⁶

Алыс аймақтарда, «қожа» деген ортақ атауы болмаса да, әсіресе Солтүстік Африкада мұсылман әлеміндегі қасиетті ұрпақтардың әлеуметтік рөлдері туралы көптеген антропологиялық зерттеулер Орталық Азиядағы қожалар арасындағы шынайы жергілікті ерекшеліктерді және исламдық қоғамдардағы қасиеттілікті генеалогиялық тұрғыдан үйреншікті ету үрдістерін жақсырақ түсінуге көмектеседі.¹⁷ Бұл және басқа да мысалдар бізге қазақтар арасындағы, көшпенділер

15 Қар.: С. М. Демидов, *Туркменские овляды* (Ашхабад: Ылым, 1976); В. Н. Басилов, «О происхождении Туркмен-Ата (простонародные формы среднеазиатского суфизма)» // *Домусульманские верования и обряды в Средней Азии* (Мәскеу: Наука, 1975), бб. 138–168; сондай-ақ, Basilov-тың “Honour Groups in Traditional Turkmenian Society,” in: *Islam in Tribal Societies: From the Atlas to the Indus*, ed. Akbar S. Ahmed and David M. Hart (London: Routledge & Kegan Paul, 1984), бб. 220–243.

16 Michel Boivin-нің «New Problems Related to the History and Tradition of the Agakhani Khojas in Karachi and Sindh» атты мақаласында осы топтардың тарихы мен дәстүріне қатысты мәселелер талқыланған (*Journal of the Pakistan Historical Society*, 46/4 [1998], бб. 5–32). Қосымша ретінде қар.: Ali S. Asani, “The Isma’ili gināns: Reflections on Authority and Authorship”, in: *Mediaeval Isma’ili History and Thought*, ed. Farhad Daftary (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), бб. 265–280. Бұл мақала кейінірек *India’s Islamic Traditions, 711–1750*, ed. Richard M. Eaton (New Dehli: Oxford University Press, 2003), бб. 285–310 жинағында қайта басылып шыққан. Сондай-ақ, Asani-дің “The Khojachs of Indo-Pakistan: The Quest for an Islamic Identity”, in: *Journal: Institute of Muslim Minority Affairs*, 8 (1987), бб. 31–41 мақаласын және Raj Kumar Han-ның “The Legitimation of the Agha Khan’s Authority over the Khojas of Western India under Colonial Dispensation in the Nineteenth Century”, in: *Islamic Culture*, 71/3 (1997), бб. 19–35 еңбектерін қар. Орталық Азиядағы ресейлік жағдайға ұқсас түрде, британдық билік Үнді субконтинентінде бұл топтардың қасиетті тектілікке (мысалы, саййидтерден, халифтерден немесе мұсылман жаулаушылар мен әулиелерден таралған) қатысты мәлімдемелерін олардың белгілі бір «ұлттық» (мысалы, «араб») шығу тегінің дәлелі ретінде қабылдаған. Сонымен қатар, олар бұл топтардың белгілі бір касталық топқа жататынын және исламды қабылдау тарихын да болжаған.

17 Қар.: Ernest Gellner, *Saints of the Atlas* (Chicago: University of Chicago Press, 1969) – қасиетті тектердің рөлдерін талдайтын, маңызы зор (бірақ кей тұстарда позитивистік) зерттеу; Vincent Caranzano-ның *The Hamadsha: A Study in Moroccan Ethnopsychiatry* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1973) атты еңбегі – қожаар атқаратын емшілік

арасындағы немесе Орталық Азиядағы ходжа/қожа құбылысының ерекшеліктерін тым қатты атап көрсетпеу керектігін ескертеді, дегенмен осы контекстердегі жергілікті және ерекше аспектілер туралы әлі де көп нәрсе үйренуіміз қажет.

Мұнда ұсынылған дәстүрлерді зерттеу үшін өте маңызды және тікелей қатысты, орталық Азияның басқа бөліктеріндегі қожа топтарының қазақтар арасындағы немесе Сырдарияның орта ағысы бойындағы (Ташкент өңірі мен қазіргі Өзбекстанның басқа бөліктері) қожа қауымдастықтарымен нақты байланыстарын сақтап қалғаны туралы дәлелдер бар. Ресей жаулап алғаннан кейін көп ұзамай Мауараннахрдағы Зарафшан алқабында өмір сүрген қожа топтары туралы материал бұл қауымдардың көрнектілігін көрсетіп қана қоймай, олардың мұнда атап кеткен «насаб-намаларда» көрсетілген топтармен тығыз байланысын көрсетеді. Бұл қожа қауымдастықтары өз шежірелерін Мухаммад б. ал-Ханафийа, Аулия Ата, Хорасан Ата және Ахмад Йасауи сияқты тұлғаларға дейін жеткізетінін және бірнеше топтар өздерінің Түркістан маңындағы немесе Дашт-и Қыпшақтағы бастапқы отандарынан Зарафшан алқабына көшкендерін еске алатынын көрсетеді.¹⁸ Бұл топтардың мұндай байланыстар туралы хабардар болуы кеңестік дәуірде жасалған жаңа саяси және ұлттық шекаралардан аман қалып-қалмағаны белгісіз.¹⁹ Дегенмен,

---

қызметтермен байланысты маңызды жұмыс. Allan Christelow, “Saintly Descent and Worldly Affairs in Mid-Nineteenth Century Mascara, Algeria,” in: *International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980), б. 139-155 – бұл еңбекте әулие тектіліктің саяси және әлеуметтік рөлдері талқыланады. Raymond Jamous, Honneur et baraka: Les structures sociales traditionnelles dans le Rif (Paris: Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, 1981), әсіресе бб. 191–219, қасиеттілік пен емшілік қызметтердің шежірелік құрылымын егжей-тегжейлі талдайды. Онда «l’ancêtre fondateur» (негіз қалаушы ата) ұғымы айрықша маңызға ие екені көрсетіледі [бб. 194–196]. Бұл бізге қожалармен байланысты шежірелерде кейде Пайғамбар емес, сол әулетке ат берген аралық әулие басты тұрға ретінде танылатынын еске салады. Rahal Boubrik-тің «Saints et société en Islam: La confrérie ouest saharienne Fādiliyya» (Paris: CNRS Éditions, 1999) атты еңбегі қасиетті отбасы, сопылық шежіре мен тайпалық құрылымды, сондай-ақ отарлық дәуірдегі өзгерістерді зерттейді (әсіресе шежірелік бедел мәселесін, бб. 65–84). Салыстырмалы талдау үшін ерекше маңызды зерттеу – Mondeher Kilani-дің «La construction de la mémoire: Le lignage et la sainteté dans l’oasis d’El Ksar» (Paris: Éditions Labor et Fides, 1992); бұл еңбек «Religions en perspective», ред. Henry Pernet, № 5 жинағында жарияланған. Мұнда көршілес көшпелі қауымдастықтармен тығыз байланыстағы оазистік қоғамдағы қасиетті тектер мәселесі қарастырылған.

- 18 Қар.: А. Д. Гребенкин, *Мелкие народности Зеравшанского округа // Русский Туркестан: Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки (Москва, 1872)*, вып. 2 (Статьи по этнографии, технике, сельскому хозяйству и естественной истории), ред. В. Н. Троицкий, бб. 110–119 (қожалар бб. 117–119-да аталған; автор бұл топтардың шежірелік талаптарының шынайылығына күмәнмен қарайды). Гребенкиннің деректері Л. Н. Соболев-тің келесі шолуында қорытындыланған: Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населённых мест округа // *Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению статистики*, 4 (Санкт-Петербург, 1874), бб. 163–454 + приложение [б. 311]. Гребенкин мен Соболевтің сипаттауынша, Зеравшан округіндегі қожалар келесі төрт топқа бөлінеді: (1) Ак-сиак-ходжа – Мухаммад б. ал-Ханафийаның ұрпақтары, Ходженттен шыққан; (2) Ак-сиак-ходжа-казак – Аулия Атадан шыққан, қазіргі Түркістан маңындағы Қарнақтан тараған; (3) Ходжа-бакшаиш – «қасиетті Хорасан-ата» ұрпақтары, Дашт-и Қыпшақтан шыққан; (4) Ходжа – «Ходжа-Ахмед-Исавиден» тараған, Түркістан маңынан шыққан.
- 19 «Қарахан» қожалары (Гейнстің еңбегінде айтылған «Қараган») бұл атауды кеңес дәуіріне дейін де, кейін де сақтап қалған. Кармышева (Очерки, бб. 113, 151) Зеравшан аңғарындағы ауылдар мен Тәжікстандағы Куляб өңіріндегі «тәжік тілінде сөйлейтін арабтар» арасында осы атпен аталатын топтарды атап өтеді. Олардың «араб» ретінде өзін-өзі тануы шежірелік

қауымдық бірегейлікті анықтаудың заманауи, ұлттық және этникалық режимдеріне саналы түрде қарсы тұратын құбылыспен айналысқанда, біз қожа топтарын зерттеуге этникалық немесе ұлттық тұрғыдан қарау үрдісінен аулақ болуымыз керек. Біз, сондай-ақ, қожа құбылысы мен нақты қожа дәстүрін түсінуге қажетті және пайдалы материалды қайдан табуға болатыны туралы түсінігімізді кеңейтуіміз керек.

(III) Үшіншіден, мұнда аталып өткен қожа топтары мен шежірелік мәтіндерді зерттеу олардың жіктелуіне байланысты көптеген мәселелердің туындауы сөзсіз. Бірінші және ең айқын мәселе – жіктеу негізін анықтау: ол мәтіндерге, әлеуметтік топтарға негізделуі керек пе, әлде екеуінің қосындысы ма? Ең дұрысы, екеуі отбасы тармақтарын көрсететін мәтіндік тармақтармен сәйкес келуі керек. Бірақ жалпы алғанда бұл әрдайым бола бермейді. Тәуелсіз топтар өз мәтіндерінде бірдей буын тармақтарына сілтеме жасай алады. Мысалы, 1930 жылы өздерін Ахмад Йасауидің туыстарымыз санайтын «шайх» жанұяларының саны 200-ге жуық деп есептелді.²⁰ Бұл қожалар арасында мұндай «насаб-намалардың» қанша нұсқасы әлі күнге дейін сақталғанын (немесе қайта жасалғанын) көрсетеді. Топтар, олардың әрқайсысы тұқым қуалайтын қасиеттіліктің әртүрлі көздеріне жүгінеді. Сондықтан бұл материалды түсіну үшін жіктеу өте маңызды.

Классификациялық схемалар әр түрлі ақпарат берушілер арасында айтарлықтай өзгеруі мүмкін және бір «отбасының» генеалогиялық мәтіндерінің әр түрлі нұсқалары (немесе фрагменттері) әр түрлі классификацияларын ұсынуы мүмкін. Мәтіндерді өңдеу сияқты, зерттеушілер қожа туралы барлық деректерге ең жақсы дәлелдерге негізделген біртұтас классификациялық схеманы енгізу мен әрбір дәстүрді мүлдем тәуелсіз және бірегей ретінде қарау арасында тепе-теңдік сақтауы керек. Сонымен қатар, қанша «негізгі» қожа қауымдастықтарын анықтауға болатыны және олардың бір-біріне қатысты орны туралы көптеген дәстүрлер бар, қарапайым байланыстар және классификациялық иерархия тұрғысынан (мысалы, тәуелсіз топтар мен кіші топтар және т. б.). Ең маңыздысы, қожа сәйкестігі мен классификациясын түсінуде тарихи өзгерістердің болуы мүмкін. Қожа топтарын классификациялау тәсілдері қожа сәйкестігін нақты не құрайтынын түсіндіру тәсілдерімен бірге өзгерді. Сондықтан бүгінгі таңда ауызша және мәтіндік мәтіндер негізінде әзірленген классификацияларды тұрақты, ежелгі құрылымдар ретінде емес, ескі дәстүрлер мен туыстық, этникалық және діни тұрғыдан анықталған қауымдастықтардың қазіргі түсініктерін көрсететін дамып келе жатқан дәстүрлер ретінде қарау керек.

Қалай болғанда да, қожа топтары немесе *насабнамалар* үшін әлі де сенімді және беделді классификациялық схема жоқ екенін мойындау керек. Қазіргі том

мұраларын түсінуге негізделуі мүмкін. Басқа бір өзбек этнографы Зеравшан, Бұхара оазисі мен Қашқадария бойында өмір сүретін «Қарахани» топтарын олардың өз атауымен сәйкестендіре отырып, бұл адамдар Қараханилер кезеңінің (X–XII ғғ.) көпестілігіне хақының ұрпақтары болуы ықтимал деген қорытынды жасайды. Қар.: K. Shanijazov, "Early Elements in the Ethnogenesis of the Uzbeks," in: *The Nomadic Alternative: Modes and Models of Interaction in the African-Asian Deserts and Steppes*, ed. Wolfgang Weissleder (The Hague/Paris: Mouton, 1978), бб. 147–155 [б. 149]. Кармышева, сондай-ақ, Тәжікстандағы Куляб маңында өмір сүретін «тәжік тілінде сөйлейтін арабтар» арасындағы «Ходжаде-вана» тобын да атап өтеді (Очерки, б. 113). Ал Сырдария бойындағы «Дуана» қожалары туралы Муминов-тың «Die Qoʻzas», бб. 196–198 қар.

20 Массон М. Е. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясеви (Ташкент: Сыр-Даринское отделение Общества изучения Казакстана, 1930), б. 19, ескертпе 3.

классификациялық жобаны алға жылжытады, бірақ бұрын белгісіз мәтіндердің ашылуы қайта қарау қажеттілігін көрсетуі мүмкін және топтар мен мәтіндерді жіктеу аяқталмаған жұмыс екенін мойындау маңызды. Жариялаушылардың бұрынғы жарияланымдары мұны анық етіп көрсетті,²¹ бірақ басқа зерттеулер әртүрлі нақты жіктеулер мен топтауларды жетілдірді.²² Белгісіздіктер тек кең топтастыруды ғана емес, сонымен қатар, нақты өзара байланыстарды да қамтиды. Сонымен қатар, ауызша және жазбаша материалдардың әртүрлі болуы сирек емес. Бұл жақсы танылған (бірақ әлі де нашар зерттелген) топтарға ғана қатысты емес, (мысалы, сунақтардың өздері қожалар ма, әлде толығымен бөлек топ па?) бұл әсіресе кішігірім топтар мен мәтіндік шежірелері азырақ ұсынылған топтар үшін проблема.

Бұл мәселе осы томдағы мәтіндер үшін ерекше өзекті болып табылатын тағы бір кеңірек жіктеу мәселесін ұсынады. Осы мәселе исламды таратушы батырлар, мысалы, Исхақ Баб пен оның ағасы және ағасы сияқты кейіпкерлерден тараған қожа топтары мен тарихи және әлеуметтік тұрғыдан кейінірек өмір сүрген, әсіресе сопы шайхтарынан тараған қожа топтарының арасындағы айырмашылықтың тереңдігіне қатысты (олардың уақыты қаншалықты мифтік тұрғыдан түсінілгеніне қарамастан). Мысалы, кейбір топтардың Исхақ Бабтан тарағанын баса көрсетпей (немесе жасыруға тырыспай), Ходжа Ахмад Йасауидің отбасынан шыққанын көрсету фактісінен не қорытынды жасауымыз керек? Кейбір топтар үшін назар ертеректегі ұрпақтарда аударылады. Мысалы, Исхақ Баб немесе Мухаммад б. ал-Ханафийада, Ахмад Йасауи ерекше атап көрсетілмейді. Басқа топтар үшін Ахмад Йасауи заманауи (немесе XIX ғасырдағы) отбасын тудырған ұрпақтың тағы бір әйгілі өкілі ретінде аталады, бірақ ол «аталық» тұлға ретінде ерекше атап көрсетілмейді.

Кейбір жағдайларда, мұнда көрсетілген мәтіндер мен топтар сияқты назар айқын түрде алғашқы тұлғаларға, сакрализацияның «көзіне» және топтың сәйкестігіне бағытталған. Алайда, басқа жағдайларда белгілі бір отбасының қасиетті генеалогиясының негізгі нүктесі XIII немесе XIV ғасырдағы әулие болғаны анық көрінеді. Тіпті, сол әулиенің ертеректегі қасиетті тұлғадан (халифа 'Али отбасы және т. б.) тарағаны айтылса да, негізгі назар кейінгі әулиеге бағыталады. Кейбір бақылаушылар ертеректегі, танымал тұлғаны кейінгі әулиеден гөрі ерекше атап өтуі мүмкін, бірақ әдетте топтың сәйкестігіне назар аударуды басқа тәсілдермен анықтауға болады. Бұл бақылаудан тыс нәрсе болып табылады. Қасиетті тектің жинақталатындығы шындық болып қала береді және XIII ғасырдағы сопы әулие бірінші төрт халифадан тарағанын мүдде етуі мүмкін (немесе оған талап етілген).

21 Бұл томнан бұрынғы ең кең ауқымды шотында Муминов тоғыз негізгі топты (бірнеше қосымша бөлімшелері бар), сондай-ақ, басқа, кішігірім топтарды ажыратады; қар.: Aşirbek Q. Muminov, "Die Qo'zas: Arabische Genealogien in Kasachstan," in: *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations, ed. Anke von Kügelgen, Michael Kemper және Allen J. Frank (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998; Islamkundliche Untersuchungen, Bd. 216), бб. 193–209. Ертеректегі жұмыстарда топтардың сәл өзгеше топтастырылуы бар.

22 Мысалы, Мустафинаның он топты анықтағанын қар., *Представления*, бб. 52-53 (белгілі бір аймақ негізінде) және Жарылақп Бейсенбайұлының қожа топтарын қазақ тайпалары мен жүздерінің арасына қосып, біріктіретін қызық ұсынуын: Қазақ шежіресі (Алматы: Атамұра, 1994), бб. 95-101. Бұл еңбекте, әсіресе дереккөздерге арналған бөлімі (бб. 92–93), сенімсіз көрінуі мүмкін, бірақ кейбір қожалар арасында «беделді» деп танылып кеткен. Бұл екі еңбекте де қазіргі томда айтылғандай топтар мен шежірелерге нақты сілтемелер бар.

Сонымен олардың қасиеттілігінің орталық факторы ретінде халифаны немесе сопы әулиені атап көрсететін дәстүрлердің маңызын қалай түсінуіміз керек?

Бұл мәселе белгілі бір сопы әулиеден тарағанын атап көрсететін дәстүрлердің басымдылығымен күрделене түседі. Шынында да, осындай шығу тегі бойынша анықталған топтар қожа топтары туралы ерте талқылауларда жақсы көрінеді. Мысалы, XIX ғасырдың соңында шығармасын жазған Мухаммад Салих Ходжа Ташканди Ташкент маңындағы көптеген «рулар» (уруғ) арасында «шежірелер» немесе «насаб-намалардың» маңыздылығын атап өтті. Ол атап өткен нақты мысалдар, белгілі бір ұрпақ топтарының атаулары, Ташкенттің көрнекті кесенелері бар төрт танымал әулиенің ұрпақтары: «Шайхаванд-и Тахур» (XIV ғасырдың тұлғасының атын сәл бұрмалап берген), Имам Қафғал Шаши (X ғасырдың заңгері), «Шайх Зайндин Кух-и 'Арифан» (XIII ғасыр) және әйгілі Занги Ата (XIII ғасыр болуы мүмкін).²³ Осы тұлғалармен байланысты отбасылық дәстүрлер бүгінгі күнге дейін маңызды болып табылады.²⁴

XIX ғасырдың ортасындағы белгілі қожа және саййид отбасылары туралы тағы бір егжей-тегжейлі мәліметті атақты Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов ұсынады. Ол Қоқан хандығындағы беделді негізгі топтарды сипаттаған. Уәлиханов алты топты атап өткен, олардың ішінде Шайх Ахмад Сирхиндидің отбасымен байланысты «'Умари тектес» топ бар. Тағы бір топ – атақты Махдум-и А'замның ұрпақтары болған «Қашғар қожаары». Үшінші топты ол «Түркістан қожаары» деп атаған. Сондай-ақ, оларды «таза саййидтер тобына» жатқызған және олардың Түркістан қаласында тұратындығын немесе «қазақтар арасында шашырап кеткенін» айтқан. Олардың көпшілігі «көшіп-қонып жүргендіктен және надандықтары салдарынан отырықшы Орталық Азия тұрғындарының құрметін жоғалтқан». Уәлиханов, сонымен қатар, басқа екі топты нақты жерлер бойынша анықтап, бір топты «медициналық» кәсіптік мамандықпен байланыстырған. Алтыншы топты ол Шайх Хаванд-и Тахирдің ұрпақтары деп анықтап, «ұлардан басқа, «ходжа» атағына ие болған көптеген басқа да маңызды емес отбасылар бар» деп қосқан.²⁵

Кейінгі кезеңде және басқа аймақтан, атақты совет тәжік жазушысы Садриддин Айни (1878-1954) өзінің Бұхара маңындағы туған ауылы туралы естеліктерінде қожа топтары туралы жиі айтады. Айни алғашында қожаларды үш басқа қауыммен (тәжіктер, арабтар және урғанджилер) тең дәрежеде «қауымдастық» ретінде сипаттайды. Қожалар, сонымен қатар, оның туған қаласының тұрғындарын құраған. Содан кейін ол қожаларды халифтер немесе 'алидтермен емес, ортағасырлық тұлғалармен байланыстырылған төрт «руға» бөледі. Бұл рулардың ішінде Саййид Ата'и және Сактарағи қожалары бар, біріншісі Йасауиә әулиесіне, ал екіншісі XVI ғасырдан белгілі Кубрауиә шайхтарының ұрпақтарымен жанама байланыстырылған. Сонымен қатар, қожа топтарының мүшелері емшілер ретінде қарастырылып, емдеу практикасында сопылық зикрлер мен дұғаларды оқыған. Бұл

23 Тарих-и джадида-йи Ташканд, ӨР ШИ қолжазбасы 7791, п. 935b.

24 Мысалы, осы тұлғалардың үшіншісіне қатысты генеалогиялық мәтіндерді қар.: В. А. Левина-Булатова, «К истории мавзолея Зейн-ад-Дина» // Архитектурное наследие Узбекистана (Ташкент, 1960), бб. 75–84 және Омонулло Саййид Файзуллахуҷа-ўғлы, Шайх Зайинддин шажараси // *Фан ва турмуш*, 1991, No. 10, бб. 16-17, 21.

25 Ч. Ч. Валиханов, «О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-лу (Малой Бухарии) в 1858–1859 годах» // Собрание сочинений в пяти томах (Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985), т. 3, бб. 97–218 [бб. 180–184; қар.: бб. 49–51, оның күнделігінен].

Айни сипаттаған қожалардың осы жерде ұсынылған қожалармен тек атаулары ғана емес, көп ортақ ерекшеліктері бар екенін көрсетеді.²⁶

Ұқсас мәселелер ертеректегі тарихи дереккөздерде тіркелген топтар мен топ атауларын бүгінгі күні белгілі топтармен байланыстыру кезінде туындайды. Бұл тарихи танымал «Аулия-йи Қарахан» деп аталатын топтың жағдайында анық көрінеді. Бұл атау оларды осы жерде ұсынылған дәстүрлерде Исхақ Бабтың ағасы 'Абд ар-Рахимнің ұрпағы деп анықталған «Қарахан» қожаларымен анық байланыстырады. «Аулия-йи Қарахан» тобына жататын адамдар XVII ғасырдан бастап аталған, бірақ бізге осы топты анықтау және классификациялаудың тәсілдерін біріктіруді растайтын (яғни, олар XVII ғасырда өздерін осындай ұрпақ тұрғысынан анықтаған ба?) сол уақыттан бері ешқандай шежіре сақталмаған. Өткендегі танымал емес немесе нашар танымал сопы тұлғалармен байланысты топтарды зерттегенде бұл мәселелер одан да күрделене түседі. Мысалы, XVII-XVIII ғасырлардағы дереккөздерден белгілі болған (нашар болса да) Йасауийа тариқатының тарихи шайхтарының есімдерін айқын көрсететін «Бақсайыс Ата» немесе «Қауған Ата» әулиелерінің құрметіне аталған және олардың ұрпақтары болып табылатын қожа топтары туралы білеміз. Алайда, «Қауғандық» қожалары туралы деректер қайшылықты және осы уақытқа дейін жиналған ешқандай дерек бұл топты Ибрахим Қауғанмен анық байланыстыра алмайды.²⁷ Сол сияқты, Бақсайыс қожаларының дәстүрлері мен классификациялары және олардың сақтайтын ауызша және жазбаша дәстүрлері XVI ғасырдағы Бақшайыш Шайхтың тұлғасымен кез келген байланысын жасырады. Соңында, бір сопы тұлғамен байланысты әртүрлі дәстүрлерге қатысты тағы бір мәселе туындайды. Танымал Махдум-и А'зам бірнеше жақсы танымал және тарихи расталған әулеттердің (Самарқанд маңында, Кашғар маңында және басқа жерлерде орналасқан) атасы болып табылады, бірақ ол әртүрлі атаулары бар қожа топтарымен де байланысты (мысалы, Махдум қожалары немесе Қылышты қожалар).

Әртүрлі тектік топтарға қатысты осы және басқа сілтемелерді ескергенде, кез келген нақты топтың сәйкестігі, сипаты немесе шығу тегі туралы формулировка тек өзгеріп отыратын генеалогиялық назарлардың (немесе әлеуметтік сәйкестікті қалыптастырудың басқа түрлерінің) бір ғана сәтін көрсету мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Біздің классификацияларымыз белгілі бір топ немесе дәстүр туралы шектеулі аймақтық немесе уақытша перспективаны көрсетсе де пайдалы болуы мүмкін, бірақ олардың түпкілікті немесе өзгермейтін деп болжаудан сақ болуымыз керек.

(IV) Белгілі сопы шайхтарынан тараған ходжа топтары туралы талқылау, әсіресе мұнда қарастырылған соңғы мәселе үшін маңызды. Ол да ең күрделі және қиын мәселелердің бірі: ходжалардың шығу тегін жалпы және нақты топтар тұрғысынан қалай түсінуіміз керек? Мұнда жауап әртүрлі топтардың әртүрлі шығу тегі және әлеуметтік және концептуалдық дамудың әртүрлі жолдары бар екенін мойындауда жатыр. Уақыт өте келе, осы әртүрлі сакрализацияланған әлеуметтік бірлік пен

26 Садриддин Айни, *Ёддоштхо*, vol. 1 (Душанбе: Адиб, 1990), бб. 8-9 (қар. сондай-ақ, бб. 37-40, 142-143); қар. орыс тіліне аудармасын: Садриддин Айни, *Бухара (Воспоминания)*, 1 (Душанбе: Ирфон, 1980), бб. 3-4 (қар. сондай-ақ, бб. 24-25, 110-112); *The Sands of Oxus: Boyhood Reminiscences of Sadriddin Aini*, tr. John R. Perry and Rachel Lehr (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1998), бб. 31-34 (қар. сондай-ақ, бб. 58-61, 161-162).

27 Құрбанқожаев, Қожа Ахмет Ясауи туралы аңыз-әңгімелер, б. 134 және Muminov, "Die Qo'as," б. 196 қар.

топтық сәйкестіктің көздері мен тәсілдері ходжа мәртебесінің бірыңғай рубрикасында шоғырланған және жиі Пайғамбардан, 'Алиден немесе алғашқы төрт халифаның бірінен тарағанын байланыстырады. Дегенмен, бұл жеңілдету процесі біржақты емес. Ходжа қауымдастықтарының өзі конвергенция процесін бастан өткергенімен, бұл топтар бойынша жүргізілген ғылыми жұмыстар ходжа дегеннің кең анықтамаларын ұсына отырып, осы редуccionизмге одан әрі ықпал етті. Сондықтан ходжалардың шығу тегі мен осы томда ұсынылған материалға қызығушылық танытатындар үшін тарихи және ғылыми контексте редуccionизм мен эссенциализмге деген күшті тенденцияларды білу өте маңызды. Ходжа құбылысы мен оның шежірелік дәстүрін шынайы түсіну үшін материалды мұқият және сыни тұрғыдан қарастырған жөн. Бұл басқа топтарда кездесетін тарихи бақыланатын заңдылықтарды және ұқсас социологиялық құбылыстарды қарастыруды және ходжалардың кім болғаны немесе қандай екендігі туралы тұрақты болжамдардан аулақ болуды қамтиды.

«Ходжа» терминінің мағынасы мен басқа терминдердің мағыналары арасында кең анықтамалар мен нәзік айырмашылықтарды жасау дәстүрі бар.²⁸ Мысалы, «ходжа» атағымен байланысты ұрпақ пен «сайид» атағымен байланысты ұрпақ арасында жиі айырмашылық жасалады. Дегенмен, көптеген түсіндірмелер бұл айырмашылықты жояды. Мысалы, XVII ғасырдағы Бұхараның Джуйбари шайхтарының бірі туралы жазбада ол сайид деп аталады және «сол елде сайидті «ходжа» деп атайды» деп түсіндіріледі. Бұл қарапайым, тікелей баламаны білдіреді.²⁹ Мұндай анықтамаларда кейбір шындық болуы мүмкін болса да, «ходжа» терминін тек «жергілікті араб, Пайғамбардың ұрпақтары» немесе алғашқы төрт халифаның ұрпақтары деп түсіндіру, біз бұл терминнің нақты не екенін және оның әрқашан бірдей мағынада болғанын анық білеміз дегенді білдіреді. Шындығында, бұл жорамалдардың екеуі де дұрыс емес және кез келген жағдайда мұндай түсінікті артық көру дұрыс емес немесе тым ерте сияқты.

Ходжа қауымдастықтарының шығу тегі мен сәйкестігін түсіну үшін тиісті әлеуметтік контексті қарастыру маңызды. Тарихи тұрғыдан алғанда бұл қауымдастықтар әртүрлі басқа қауымдық сәйкестендіру түрлерімен сәйкес келген және қазіргі ұлттық сәйкестіктер ең соңғысы болып табылады. Біріншіден, ходжа феномені кеңес дәуірінде қалыптасқан ұлттық сәйкестіктерден әлдеқайда бұрын

28 Қожалар туралы ерте талқылаулар мен олардың шығу тегі туралы түсіндірмелерді қар.: Рычков, «Топография Оренбургская» және оның жазбасынан үзінді А. И. Добросмыслов, *Города Сыр-Дарынской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-ата и Чимкент* (Ташкент: Типо-литография О. А. Порцева, 1912), б. 112 (ходжалар – Пайғамбардың ұрпақтары); Е. Ф. Тимковский [Е. Timkovski], *Voyage à Péking, à travers la Mongolie, en 1820 et 1821*, ed. J. Klaroth (Paris: Librairie Orientale de Dondey-Dupré Père et Fils, 1827 [Санкт-Петербургте 1824 жылы жарияланған орыс тіліндегі түпнұсқасынан аударылған]), II, б. 385 (ходжалар – Пайғамбардың сахабаларының ұрпақтары); N. V. Khanukov, *Bokhara: Its Amir and its People*, tr. Clément A. De Bode (London: James Madden, 1845), бб. 234–235 (қожалар – Абу Бакр мен 'Умардың немесе 'Усман мен 'Алидің Пайғамбардың қызынан басқа әйелдерінен тараған ұрпақтары, ал сайидтер – 'Усман мен 'Алидің Пайғамбардың қызынан тараған ұрпақтары); Валиханов, «О состоянии Алтышара» (қожалар мен сайидтер Пайғамбардың ұрпақтары және олар «шайхтардан» ерекшеленеді, олар халифалардың және «әртүрлі әулиелердің» ұрпақтары болып табылады, дегенмен атаулардың кейбір басқа қолданылуы да бар). Жоғарыда аталған кеңестік дәуірдегі қожалар туралы мәліметтер да қысқаша анықтамаларды қамтиды.

29 Мухаммад Тахир Насрабади, Тазкира-йи Насрабади, ed. Мухсин Наджи Насрабади, 2 том (Тегеран: Асагир, 1378/1999), I, б. 93.

пайда болғанын және ол кеңес дәуірінде артықшылық берілген этникалық және тілдік негізде қалыптасқан қауымдық сәйкестіктерден мүлдем басқа әлеуметтік қағидаттарға негізделгенін мойындау қажет. Ходжа топтары, олардың діни негізделген генеалогиялық тәсілімен ұлттық шекараларды кесіп өтіп, кеңес (және посткеңестік ұлтшыл) тәсілдеріне топтық сәйкестік пен бірлікті қалыптастыруға жасырын түрде қарсы тұратындықтан ерекше қызықты. Сонымен қатар, ходжа топтары дамыған әлеуметтік құрылымдарды бүгінгі күні толық қалпына келтіру мүмкін емес немесе немесе ходжа сәйкестіктерінің салыстырмалы түрде жаңа ұлттық қалыптасуы олардың өзіндік түсініктеріне айтарлықтай әсер етпейді деп ойлау шындыққа жанаспайды. Орта Азиядағы жаңа ұлттық шекараларды көрсететін сәйкестіктер қатайып, қайта қалыптасқан кезде бұл топтардың пайда болуына әкелген басқа тарихи негізделген әлеуметтік процестерді ескеру маңызды болады.

Ходжа болмысының сипаты мен шығу тегіне қатысты айтар болсақ, ходжа қауымдастықтарының өздері үшін мұнда ұсынылған мәтіндерде көрсетілген дәстүрлер олардың шығу тегі мен болмысының түсіндіру үшін жеткілікті болып табылады. Дегенмен, ғалымдар бұл дәстүрлерді нақты түрде қабылдай алмайды және әртүрлі әлеуметтік процестерге негізделген бұл топтардың ақыға қонымды шығу тегін ұсынуға бұрынырақ күш-жігер жұмсалды. Кейбір түсініктемелерді оңай жоққа шығаруға болады, мысалы, ходжалар ежелгі қолайлы «этникалық» топтың алыс ұрпақтары немесе ғасырлар бойы өзгерістер арқылы «сақталып қалған» қандай да бір мәдени ерекшеліктің ерекше тасымалдаушылары деп мәлімдейтін түсініктемелер. Әртүрлі себептерге байланысты ходжа болмысының негізгі діни сипатын діни тұрғыдан анықталған қауымдармен, әсіресе сопылықпен байланыстыратын түсініктемелер тартымдырақ. Бұл түсініктемелер қазіргі томдардың негізінде баяндау және шежірелік шеңбердің ең ерте белгілі нұсқалары жасалған сопылық ортаны ескере отырып ерекше қызығушылық тудырады.

Совет этнографы Кармышева ұсынған бір түсінік бойынша, ходжа топтары белгілі сопы шайхтарымен немесе пірлерімен арнайы тайпалық байланыстармен шектелген болуы мүмкін.³⁰ Алайда, оның осы қоғамдық байланыстарды сипаттауы біраз күмәнді болды және байланыстардың өзін түсіндіру ұсынылмаған. Моңғол шапқыншылығынан кейінгі көшпелі қауымдардың исламдануы аясында сопы шайхтарымен қоғамдық байланыстардың тарихи үлгілерін зерттеу тереңірек түсінік беруі мүмкін. Ұқсас түсінік В. Н. Басиловтың түрікмен «қасиетті тайпалары» туралы зерттеулерінен алынған. Басилов осы тайпалардың сопылық қауымдарынан шыққанын, сопылық ұйымдарына байланысты топтардың мұрагерлік туыстық негізіндегі қауымдарға айналғанын ұсынды. Басиловтың бұл процесі «сопылықтың төмендеуі» ретінде сипаттайтын көзқарасы болжамды және теріс коннотацияға ие болғанымен, бұл түсінік болашақ зерттеулер үшін пайдалы бағыт ретінде қарастырылуы мүмкін.

Бұл теориялар тарихтағы белгілі сопылық шайхтарымен байланыстырылған ходжалар топтарына әсіресе қызықты болып келеді. Мысалы, Ахмад Йасауи сияқты қайраткерлерді немесе тіпті, Бахшайыш сияқты исламдандырумен байланысты жауынгер-әулиелерді құрметтейтін топтар бұл үлгіге сәйкес келеді. XIII-XIX ғасырларда Орталық Азиядағы суфизмнің кең ауқымды әсері, сондай-ақ, сопылық қауымдастықтары, кесенелер, қасиетті әулеттер мен қолөнер ұйымдары

30 Кармышева, Очерки, бб. 152-153; сонымен қатар, оның «Этнографическая группа 'тюрк' в составе узбеков (Историко-этнографические данные)» // Советская этнография, 1960, № 1, бб. 3-22 [б. 14, сілтеме 46] мақаласын қар.

арасындағы байланыстар сопылық ұйымдастыру құрылымдарының кең әлеуметтік жүйелерге елеулі әсер еткенін көрсетеді. Бұл өзгерістердің нақты мәліметтері оның мұрасын сақтайтын сопылық шайхтың биологиялық ұрпақтары немесе сопылық дәстүрлер мен бастамалық трансляцияға негізделген қауымды құрайтын шайхтың рухани мұрагерлері қатысты ма немесе ұйымдық құрылымдардың жалпы біріктірілуіне қарағанда маңыздырақ болуы мүмкін. Дінмен анықталған әлеуметтік байланыстардың рөлі жалпы құбылыс болып табылады және қожа топтарының шығу тегін түсіндіретін теорияларда бұл байланыстарды қоспау немесе таңдану орынсыз болар еді. Құқықтық туыстық пен шығу тегімен белгіленген топтардың даму үрдісін көру таңқаларлық емес.

Ақырында, қожа топтарының шығу тегі мен оларды түсіндірудің тиімді стратегиясын табудағы белгісіздік және ғылыми түсіндірмелер мен қожа топтарының өздерінің пікірлері арасындағы мүмкін болатын айырмашылықтар бізді «шығу тегі» әрқашан идентификацияның кілті бола бермейтінін ескеруге мәжбүр етеді. Қожа топтарының қалай пайда болғанын зерттеу олардың өздерін қалай көретінімен қайшылықта болуы мүмкін және бұл айырмашылықты ғылыми зерттеу ескеруі тиіс. Қожалар қазіргі таңда өздерін қалай сипаттаса, олар солай анықталады және бұл өздері туралы айтатын нәрсе тарихи компонентті қамтиды, бірақ бұл компонент тарихи шығу тегі немесе дамудың процесімен байланысты болмауы мүмкін. Алайда, тарихи процестерді зерттеу маңызды, тек осы топтардың өздерінің идентификациясын жоққа шығару мақсатында емес, оған қоса әлеуметтік және діни топтармен байланысты кеңірек тарихи даму үлгілерін түсіну үшін. Бұл түсіну қазіргі қожалардың өз идентификациясы туралы түсініктерін толық елемеге болмайды.

Девин ДиУис

Блумингтон, 2007 жылдың тамызы

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ƏZİRET SULTAN» ҰАТТЫҚ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы

Девин ДиУис

Истамбұл-Түркістан 2025

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

Д-36

Алғы сөзін жазғандар: **Нұрлан Дүкенбаев, Махмуд Ерол Кылыч**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Девин ДиУис. Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы / Аударған: Камила Муминова. Баспаға дайындағандар: Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев және Селахаддин Уйгур. – Ыстамбұл, Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, IRCICA, 2025. – 688 б. – (Ислам өркениетінің тарихы бойынша дереккөздер мен зерттеулер сериясы; № 61)

ISBN: 978-92-9063-453-9

Бұл кітап Қазақстанның ислам мәдениеті мен жазба мұрасын зерттеу саласындағы маңызды жетістіктермен таныстыруды мақсат етеді. Девин ДиУис зерттеулерінің үлкен бөлігі қазақ тіліне аударылып, бір жинаққа біріктіріліп отыр. Америкалық ғалымның еңбектері Қазақстанның академиялық қауымдастығы үшін ерекше құнды. Себебі, оның зерттеулері нәтижелі, пайдаланған әдістері тиімді, қолданған ортағасырлық дереккөздері өте мол әрі сенімді. Осы жетістіктер отандық зерттеушілерге тың идея, жаңа бағытқа жол ашатыны анық.

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

ISBN: 978-92-9063-453-9

Sources and Studies on the History of Islamic Civilisation Series; no. 61

Cataloguing in Publication Data

Devine DeWeese. Cultural History of Islam and the Yasawiya in Kazakhstan and Central Asia. Translation from English into Kazakh / Foreword by Nurlan Dukenbayev and Preface by Mahmud Erol Kılıç. Transl. Kamila Muminova. Editors: Urqiya Utepbergenova, Ashirbek Muminov, Nurlan Dukenbayev and Selahaddin Uygun. Istanbul, Turkistan: National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan, IRCICA, 2025. 688 pages.

© Copyright | IRCICA & National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan
Istanbul, Turkistan 2025

Аударған: **Камила Муминова**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов,
Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Басып шығарған және түптеу жасаған: www.secilofset.com.tr

МАЗМҰНЫ

ӘУЕЛГІ СӨЗ (Н.М. Дүкенбаев)	7
АЛҒЫ СӨЗ (Проф. Махмұд Ерол Кылыч)	9
КІРІСПЕ (Проф. Девин ДиУис).....	11
Аңдатпа.....	13
Summary	15
Аннотация	17
Қысқартулар.....	19
1. Орталық Азиядағы Кубрауиға тариқатының әлсіреуі.....	21
2. Орталық Азия тарихы туралы ескерусіз қалған бір дерек: XVII ғасырлық Йасауиға агиографиясы – «Манақиб ал-ахйар».....	55
3. Баба Камал Джанди және Орталық Азия түркілері арасындағы Кубрауиға дәстүрі	65
4. Түркі машайықтары және Ходжаган: Йасауиға және Нақшбандиға сопылық дәстүрлері арасындағы байланыстарды қайта қарастыру	95
5. Тимурилер дәуіріндегі Йасауиға шайхтары: XIV және XV ғасырлардағы сопылық қауымдардың әлеуметтік және саяси ролі туралы ескертпелер.....	117
6. Орталық Азиядағы XIX ғасырдың қасиетті шежірелер саясаты: Киелі орын құжаттары мен генеалогиялық шежірелердегі Ходжа Ахмад Йасауимен байланысты ұрпақ топтары.....	131
7. Йасауиға тариқаты және XVII ғасырдың Орталық Азиядағы парсы агиографиясы: ‘Алим Шайх ‘Алийабади және оның «Ламахат мин нафахат ал- қудс» еңбегі.....	155
8. Орталық азиялық бір қаланың қасиетті тарихы: XVIII-XIX ғасырлық Сайрам тарихы кітаптарындағы әулиелер, киелі орындар және шығу тегі туралы аңыздар	177
9. Қасиетті орындар және «қоғамдық» хикаялар: XVI-XVII ғасырларда Йасауиға сопылық тариқатының агиографиялық шығармаларындағы Ахмад Йасауи кесенесінің баяндалуы	217
10. XVI және XVII ғасырлардың басында Хорезмдегі Саййид Ата’и тобының ықпалы.....	235
11. Еділ-Орал аймағындағы исламдану мәселелері: Берке хан туралы дәстүрлер	263
12. Шайх Ахмад б. Худайдад Таразидің «Фунун ал-балаға» атты еңбегіндегі Науа’иға жол ашарлары: XV ғасырдағы Орталық Азия әдеби мәдениетінің ұмытылған бір дереккөзі.....	271
13. Мехмед Фуад Көпрүлүннің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мистиктер» кітабына алғы сөз	359
14. «Жария зикрі мен сама’ны негіздеу бойынша пәтуалар жинағына» алғы сөз.....	377
15. «Орталық Азиядағы исламдану мен киелі шежірелер» кітабының екінші томына алғы сөз.....	383